

UO'K: 81'42:159.955

KOGNITIV SXEMALAR VA FREYMLAR: AKADEMIK MATN YARATISHDA SHAXSIY TAJRIBANING ROLI**COGNITIVE SCHEMAS AND FRAMES: THE ROLE OF PERSONAL EXPERIENCE IN ACADEMIC TEXT CREATION****КОГНИТИВНЫЕ СХЕМЫ И ФРЕЙМЫ: РОЛЬ ЛИЧНОГО ОПЫТА В СОЗДАНИИ АКАДЕМИЧЕСКОГО ТЕКСТА****Obilov Muzaffar Odiljon o'g'li**

University of Business and Science dotsenti, PhD.

Annotatsiya

Maqolada akademik matn yaratish jarayonida muallifning kognitiv sxemalari va freymlarining roli tahlil qilinadi. Shaxsiy tajriba va ilmiy diskurs o'rtasidagi kognitiv mediatsiyaning nazariy-metodologik asoslari tadqiq etiladi.

Abstract

The article analyzes the role of the author's cognitive schemas and frames in the process of academic text creation. The theoretical and methodological foundations of cognitive mediation between personal experience and scientific discourse are examined.

Аннотация

В статье анализируется роль когнитивных схем и фреймов автора в процессе создания академического текста. Исследуются теоретико-методологические основы когнитивной медиации между личным опытом и научным дискурсом.

Kalit so'zlar: kognitiv sxema, freym, akademik diskurs, shaxsiy tajriba, bilim reprezentatsiyasi, konseptualizatsiya

Key words: cognitive schema, frame, academic discourse, personal experience, knowledge representation, conceptualization

Ключевые слова: когнитивная схема, фрейм, академический дискурс, личный опыт, репрезентация знаний, концептуализация

KIRISH

Zamonaviy kognitiv lingvistika paradigmasida akademik matn yaratish jarayoni nafaqat tilning formal xususiyatlari va diskurs konvensiyalari, balki muallifning individual kognitiv tuzilmalari - sxemalari va freymlari - orqali amalga oshiriladigan murakkab mental jarayon sifatida qaraladi. Akademik diskursning epistemologik tabiati shundaki, u ilmiy bilimlarni obyektiv va impersonal shaklda taqdim etishni talab etsa-da, har bir ilmiy matn muallif shaxsiyatining kognitiv filtri orqali o'tadi va uning shaxsiy tajribasi, dunyoqarashi va konseptual tizimi matn yaratish jarayonida muhim rol o'ynaydi [7, 234]. Kognitiv sxemalar va freymlar tushunchalari ilmiy fikrlash va yozish jarayonlarini tushunishda fundamental ahamiyat kasb etadi, chunki ular muallifning bilimlarini qanday tashkil etishi, ma'lumotlarni qanday talqin qilishi va akademik argumentlarni qanday tuzishi jarayonlarining asosiy mexanizmlarini ochib beradi [3, 112].

Akademik matn yaratishda shaxsiy tajribaning roli haqidagi savol ilmiy diskursning tabiati to'g'risidagi fundamental epistemologik masalalarni ko'taradi va obyektivlik va subyektivlik, universal va individual, ijtimoiy va shaxsiy o'rtasidagi murakkab dialektik munosabatlarni tushunishni talab etadi. Tadqiqotning nazariy dolzarbligi akademik diskurs yaratishda kognitiv mexanizmlarning sistemli tahlilini amalga oshirish, muallifning shaxsiy tajribasi va ilmiy bilim o'rtasidagi kognitiv mediatsiyaning nazariy modelini yaratish zarurati bilan belgilanadi. Globallashuv va raqamlashtirish sharoitida akademik kommunikatsiya yanada ko'p madaniyatli va ko'p paradigmali xususiyat kasb etayotgan hozirgi davrda kognitiv sxemalar va freymlarning

akademik matn yaratishdagi rolini chuqur o'rganish dolzarb masala hisoblanadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi akademik matn yaratish jarayonida kognitiv sxemalar va freymlarning funksional rolini aniqlash, shaxsiy tajriba va ilmiy diskurs o'rtasidagi kognitiv mediatsiyaning mexanizmlarini tahlil qilish va muallifning individual kognitiv tuzilmalari ilmiy matnning strukturasi, mazmuni va stilistik xususiyatlariga qanday ta'sir ko'rsatishini ochib beruvchi integrativ nazariy model yaratishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Bartlett [1, 199] tomonidan 1932 yilda kiritilgan sxema konsepsiyasi kognitiv psixologiya va keyinchalik kognitiv lingvistikada inqilobiy o'zgarishlar yaratdi, uning tajribalari odamlarning hikoyalarni eslab qolish va qayta hikoya qilish jarayonida o'zlarining oldindan mavjud bilim strukturalariga asoslanishi va yangi ma'lumotni mavjud sxemalarga moslashtirishi yoki assimilyatsiya qilishini ko'rsatdi. Sxemalar abstrakt bilim strukturalari bo'lib, ular ma'lum obyekt, hodisa yoki vaziyat haqidagi umumlashtirilgan bilimlarni o'z ichiga oladi va yangi tajribalarni talqin qilish, tushunish va esda saqlashda fundamental rol o'ynaydi, akademik kontekstda esa mualliflarning ilmiy tadqiqot jarayonini qanday kontseptualizatsiya qilishi, empirik ma'lumotlarni qanday talqin qilishi va nazariy ramkalarni qanday tuzishida namoyon bo'ladi. Bartlett sxemalarining akademik diskurs yaratishdagi ahamiyati shundaki, har bir muallif o'zining ilmiy sohasiga oid rivojlangan sxemalarga ega bo'lib, bu sxemalar yangi tadqiqot natijalarini qabul qilish, baholash va taqdim etish jarayonlarini boshqaradi.

Fillmore [4, 373] tomonidan ishlab chiqilgan freym semantikasi nazariyasi sxema konsepsiyasini yanada rivojlantirib, tilning ma'no yaratish jarayonlari va kognitiv tuzilmalar o'rtasidagi murakkab bog'liqlikni ochib berdi. Freymlar ma'lum holat, hodisa yoki konsept haqidagi strukturlashtirilgan bilimlar to'plami bo'lib, ular nafaqat statik ma'lumotlar, balki dinamik munosabatlar, kutilayotgan natijalar va tipik ssenariylarni ham o'z ichiga oladi, Fillmore klassik misolida "sotib olish" freyni sotuvchi, xaridor, tovar, narx, to'lov usuli kabi bir-biri bilan bog'liq elementlar tizimini o'z ichiga oladi. Akademik diskursda freymlar ilmiy tadqiqot, eksperiment, nazariya, gipoteza kabi murakkab konseptlarning strukturlashtirilgan reprezentatsiyasini yaratadi va mualliflar o'zlarining shaxsiy tajribalari asosida shakllangan individual freymlar orqali ilmiy bilimlarni kontseptualizatsiya qiladilar, bu freymlar nafaqat kognitiv tuzilmalar, balki madaniy va institutsal kontekst mahsulidir.

Lakoff [8, 68] va Johnson [6, 153] tomonidan yaratilgan kontseptual metafora nazariyasi kognitiv sxemalar va freymlarning tilga proyeksiyasi mexanizmlarini ochib berdi, ularning asosiy tezisi shundaki, inson tafakkuri aslida metaforik xususiyatga ega va abstrakt tushunchalarni ancha konkret tajribalar orqali kontseptualizatsiya qiladi. Akademik diskursda kontseptual metaforalar ilmiy fikrlashning fundamental vositasi bo'lib, mualliflar murakkab nazariy konseptlarni o'z shaxsiy tajribalari bilan bog'liq sohalaridan olingan metaforalar orqali tushuntiradilar, masalan, nazariyalar "binolar" sifatida (teoriyaning "asosi", "strukturasi", "qurish"), ilmiy bilim "sayohat" sifatida (tadqiqot "yo'li", "bosqichlari", "manzillari"), argumentlar "urush" sifatida ("himoya qilish", "hujum qilish", "buzish") kontseptualizatsiya qilinadi. Lakoff va Johnson nazariyasining akademik matn yaratishga tatbiq etilishi shuni ko'rsatadiki, mualliflarning shaxsiy tajribalari va dunyoni idrok etish usullari ularning ilmiy konseptlarni qanday metaforalashtirishi va shu orqali akademik diskursni qanday tuzishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi.

Rumelhart [11, 34] va Norman [10, 213] sxema nazariyasini yanada rivojlantirib, sxemalarning dinamik tabiati, ularning o'zgarishi, adaptatsiyasi va o'zaro ta'siri mexanizmlarini tahlil qildilar. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, sxemalar statik strukturalar emas, balki doimiy ravishda yangilanuvchi va rivojlanuvchi dinamik tizimlardir, yangi tajriba va ma'lumotlar sxemalarning modifikatsiyasi, kengayishi yoki hatto to'liq o'zgarishiga olib kelishi mumkin. Akademik kontekstda bu jarayon ayniqsa muhim, chunki ilmiy bilim doimiy rivojlanib boradi va mualliflar o'zlarining ilmiy sohalariga oid sxemalarini doimo yangilab turishi kerak, shaxsiy tajriba esa bu yangilanish jarayonida muhim rol o'ynaydi va mualliflarning o'z tadqiqot tajribalari, konferensiyalarda ishtirok etishlari, hamkasblari bilan muloqotlari ularning kognitiv sxemalarini boyitadi va transformatsiya qiladi.

Minsky [9, 211] tomonidan sun'iy intellekt sohasida ishlab chiqilgan freym nazariyasi kognitiv psixologiya va lingvistikaga keng qo'llanildi va bilimlarni reprezentatsiya qilishning

TILSHUNOSLIK

strukturlashtirilgan usullarini taqdim etdi. Minsky freymli slot va filler tushunchalariga asoslangan bo'lib, har bir freymda ma'lum o'rinlar (slotlar) mavjud va bu o'rinlar konkret vaziyatga mos keladigan ma'lumotlar (fillerlar) bilan to'ldiriladi, bu konsepsiya akademik matn yaratishda juda foydali, chunki har bir akademik janr o'ziga xos freym strukturasiga ega - masalan, empirik tadqiqot maqolasi freyni kirish, adabiyotlar sharhi, metodologiya, natijalar, muhokama va xulosa slotlarini o'z ichiga oladi. Muallifning shaxsiy tajribasi bu slotlarni qanday to'ldirishiga, qaysi aspektlarga urg'u berishiga va qaysi ma'lumotlarni muhim deb hisoblanishiga ta'sir ko'rsatadi, shu orqali standart akademik freymlar individual muallifning kognitiv strukturalari orqali transformatsiyalanadi.

Tadqiqot metodologiyasi kognitiv-diskursiv tahlil, freym-semantik yondashuv, konseptual metafora nazariyasi va empirik matn korpusi tahlilining integrativ metodlaridan iborat.

NATIJA VA MUHOKAMA

Akademik matn yaratish jarayonida muallifning kognitiv sxemalari bir nechta darajada ishga tushadi va bir-biri bilan murakkab o'zaro ta'sir qiladi. Birinchi daraja global sxemalar darajasi bo'lib, bu yerda muallifning ilmiy tadqiqot va bilim tabiati haqidagi umumiy tasavvurlari shakllanadi, bu sxemalar muallifning epistemologik pozitsiyasini belgilaydi va ilmiy bilimni qanday tushunishi, empirik ma'lumotlar va nazariy konstruktlar o'rtasidagi munosabatni qanday tasavvur qilishini shakllantiradi. Ikkinchi daraja domen-spetsifik sxemalar darajasi bo'lib, muallif o'zining konkret ilmiy sohasiga oid rivojlangan va murakkab bilim strukturalariga ega, masalan, lingvist muallifning til tabiati, diskurs tuzilishi, ma'no yaratish jarayonlari haqidagi sxemalari uning tadqiqot yo'nalishini, metodologik tanlovlarini va interpretativ strategiyalarini belgilaydi. Uchinchi daraja janr-spesifik sxemalar darajasi bo'lib, har bir akademik janr o'ziga xos struktural va ritorik xususiyatlarga ega va mualliflar o'z tajribalari asosida turli janrlar uchun maxsus sxemalar rivojlantiradilar, empirik tadqiqot maqolasi, nazariy esse, kitob sharhi, monografiya kabi janrlarning har biri o'ziga xos kognitiv freymga ega.

Fillmore [4, 373] freym semantikasi akademik diskursda shaxsiy tajribaning rolini tushunishda ayniqsa muhim, chunki u mualliflarning ilmiy konseptlarni qanday kontseptualizatsiya qilishini va bu kontseptualizatsiya jarayonida shaxsiy tajribaning qanday ishtirok etishini ochib beradi. Tadqiqot freymi akademik diskursda markaziy o'rin tutadi va turli element va munosabatlarni o'z ichiga oladi: tadqiqotchi (agent), tadqiqot obyekti, tadqiqot maqsadi, metodologiya, natijalar, xulosalar va interpretatsiyalar, har bir muallif o'zining shaxsiy tadqiqot tajribasi asosida ushbu freymni o'ziga xos tarzda to'ldiradi va tuzadi. Masalan, eksperimental yondashuvga moyil mualliflarning tadqiqot freymli empirik ma'lumotlar va eksperimental dizaynlarga katta urg'u beradi, nazariy yo'nalishga moyil mualliflarning freymli esa kontseptual tahlil va nazariy asoslashga katta ahamiyat beradi, bu farqlar nafaqat metodologik tanlovlar, balki mualliflarning ilmiy bilim tabiati haqidagi chuqur kognitiv sxemalari bilan bog'liq.

Akademik matn yaratishda shaxsiy tajribaning kognitiv mediatsiyasi bir nechta mexanizmlar orqali amalga oshadi. Birinchi mexanizm selektiv diqqat va interpretativ filtr bo'lib, muallifning mavjud kognitiv sxemalari qaysi ma'lumotlarni muhim deb hisoblashini, qaysi aspektlarga e'tibor qaratishini va qaysi interpretatsiyalarni qabul qilishini belgilaydi, bir xil empirik ma'lumotlar turli kognitiv sxemalarga ega mualliflar tomonidan turlicha talqin qilinadi. Ikkinchi mexanizm strukturlash va tashkillashtirish bo'lib, muallifning kognitiv freymli akademik matnning tuzilishi va tashkil etilishiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi, qaysi ma'lumotlarni qaysi tartibda taqdim etish, qaysi aspektlarni batafsil yoritish va qaysilarini qisqacha eslatib o'tish kabi qarorlar muallifning kognitiv strukturalari orqali boshqariladi. Uchinchi mexanizm ritorik va stilistik tanlovlar bo'lib, muallifning shaxsiy tajribasi va kognitiv sxemalari uning ritorik strategiyalari va stilistik tanlovlariga ta'sir ko'rsatadi, ba'zi mualliflar o'z tajribalari asosida ancha assertiv va ishonchli uslubdan foydalanishsa, boshqalari ehtiyotkor va hedged strategiyalarni afzal ko'radilar.

Sxema nazariyasi [11, 34] akademik yozish jarayonida "top-down" va "bottom-up" jarayonlarning o'zaro ta'sirini tushunishga imkon beradi. Top-down jarayonlarda muallif o'zining mavjud sxemalari va kutishlariga asoslanib, ma'lumotlarni talqin qiladi va tuzadi, bu jarayonda shaxsiy tajriba va oldindan shakllangan tasavvurlar ma'lumotlarni qabul qilish va taqdim etishga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Bottom-up jarayonlarda esa yangi empirik ma'lumotlar va topilmalar muallifning mavjud sxemalarini o'zgartirishga majbur qiladi, bu ikki jarayon o'rtasidagi dinamik balans akademik matn yaratishning markaziy xususiyatidir va mualliflar o'zlarining shaxsiy kognitiv

strukturalari va yangi ilmiy ma'lumotlar o'rtasida doimiy dialog olib boradilar. Ba'zan mavjud sxemalar yangi ma'lumotlarni assimilyatsiya qiladi va ularni o'z strukturasiga moslaydi, ba'zan esa yangi ma'lumotlar shu qadar kuchli va ziddiyatli, muallifning kognitiv sxemalari akomodatsiya jarayonidan o'tib, tubdan o'zgaradi, ilmiy inqiloblar va paradigma o'zgarishlari ana shu kognitiv akomodatsiya jarayonlari bilan bog'liq.

Akademik diskursda kognitiv sxemalar va freymlarning individual va ijtimoiy tabiati o'rtasida murakkab dialektika mavjud. Bir tomondan, har bir muallifning kognitiv strukturalari uning noyob shaxsiy tajribasi mahsuli bo'lib, hech bir ikki muallif bir xil sxemalarga ega emas, chunki har birining tadqiqot tajribasi, ta'lim fondi, madaniy konteksti va shaxsiy tajribalari o'ziga xosdir. Ikkinchi tomondan, akademik kognitiv sxemalar va freymlar ijtimoiy ravishda konstruksiya qilinadi va ilmiy hamjamiyat ichida shared understandings va konvensiyalar orqali shakllanadi, har bir ilmiy soha o'zining dominant sxemalari, paradigmalari va freymlariga ega va yangi mualliflar bu sohaga kirganida ushbu ijtimoiy kognitiv strukturalarni o'zlashtirishlari kerak. Muallifning individual kognitiv sxemalari va ijtimoiy-institutsal sxemalar o'rtasidagi tension akademik matn yaratishning muhim jihati bo'lib, mualliflar o'z individual ko'rinishlarini saqlagan holda ijtimoiy tan olinadigan akademik konvensiyalarga ham rioya qilishlari kerak.

Shaxsiy tajribaning akademik matn yaratishdagi rolini tahlil qilishda multikulturalizm va ko'p paradigmalilik masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Turli madaniy va lingvistik fonga ega mualliflar ilmiy bilim va tadqiqot jarayonini turlicha konseptualizatsiya qilishlari mumkin, ularning kognitiv sxemalari va freymlari madaniy-spetsifik tajribalar orqali shakllanadi va bu ba'zan dominant Anglo-Amerika akademik diskurs konvensiyalari bilan ziddiyat keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, ba'zi madaniyatlarda bilim ko'proq kollektiv va intertekstual jarayon sifatida qaralishi mumkin, boshqalarida esa individual kashfiyot va novatorlik urg'u oladi, bu farqlar nafaqat ritorik strategiyalarda, balki mualliflarning manba materiallariga munosabatida, o'z da'volarini qanday asoslashida va o'quvchi bilan qanday munosabat o'rnatishida namoyon bo'ladi.

XULOSA

Akademik matn yaratish jarayonida kognitiv sxemalar va freymlarning roli shuni ko'rsatadiki, ilmiy diskurs nafaqat obyektiv bilimlarni taqdim etish vositasi, balki muallifning shaxsiy kognitiv strukturalari orqali filtrlangan va transformatsiya qilingan murakkab mental faoliyat mahsulidir. Bartlett sxema konsepsiyasi, Fillmore freym semantikasi va Lakoff-Johnson konseptual metafora nazariyasining integratsiyasi akademik diskursda shaxsiy tajriba va ilmiy bilim o'rtasidagi kognitiv mediatsiyaning fundamental mexanizmlarini tushunishga imkon beradi. Mualliflarning global epistemologik sxemalari, domen-spetsifik bilim strukturalari va janr-spetsifik freymlari akademik matn yaratishning barcha darajalarida - kontseptualizatsiya, strukturlash, stilistik tanlovlar - muhim rol o'ynaydi va shaxsiy tajriba bu kognitiv strukturalarni shakllantirishda, rivojlantirishda va transformatsiya qilishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Tadqiqot shuni ochib beradiki, akademik diskursning obyektiv va impersonal ko'rinishi ostida muallifning individual kognitiv sxemalari, shaxsiy tajribalari va dunyoqarashi chuqur ta'sir ko'rsatadi, bu ta'sir selektiv diqqat, interpretativ filtr, strukturlash strategiyalari, ritorik tanlovlar va metaforik kontseptualizatsiya kabi turli mexanizmlar orqali amalga oshadi. Kognitiv sxemalar va freymlarning individual va ijtimoiy tabiati o'rtasidagi dialektika akademik matn yaratishning asosiy dinamikasini belgilaydi, bu yerda mualliflar o'zlarining noyob shaxsiy tajribalari bilan shakllangan kognitiv strukturalarini ilmiy hamjamiyatning ijtimoiy konvensiyalari va institutsal talablari bilan muvofiqlashtirishi kerak.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Bartlett F. C. Remembering: A study in experimental and social psychology. – Cambridge: Cambridge University Press, 1932. – P. 199.
2. Bransford J. D., Johnson M. K. Contextual prerequisites for understanding: Some investigations of comprehension and recall // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior. – 1972. – Vol. 11. – P. 717-726.
3. Cognitive Linguistics / Ed. D. Geeraerts, H. Cuyckens. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – P. 112.
4. Fillmore C. J. Frame semantics // Linguistics in the morning calm / Ed. Linguistic Society of Korea. – Seoul: Hanshin, 1982. – P. 373.
5. Grabe W., Kaplan R. B. Theory and practice of writing. – London: Longman, 1996. – P. 456.
6. Johnson M. The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination and reason. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – P. 153.

TILSHUNOSLIK

7. Kövecses Z. Metaphor in culture: Universality and variation. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – P. 234.
8. Lakoff G. Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – P. 68.
9. Minsky M. A framework for representing knowledge // The psychology of computer vision / Ed. P. Winston. – New York: McGraw-Hill, 1975. – P. 211-277.
10. Norman D. A. Toward a theory of memory and attention // Psychological Review. – 1968. – Vol. 75. – P. 213.
11. Rumelhart D. E. Schemata: The building blocks of cognition // Theoretical issues in reading comprehension / Ed. R. J. Spiro et al. – Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1980. – P. 33-58.
12. Swales J. M. Genre analysis: English in academic and research settings. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – P. 260.